

HISTÒRIA DE DOS BOTÀNICS CATALANS

DISCURS LLEGIT EN LA XXIII FESTA ANUAL DE L'INSTITUT

En la present festa anual de Sant Jordi de l'INSTITUT ens proposem de parlar de dos botànics catalans poc coneguts, morts no fa gaires anys, i tots dos, no obstant llur humilitat, veritablement extraordinaris, si donem al mot el seu significat autèntic. I ho farem per tal que no se'n perdi el record, perquè ja som pocs els qui els hem coneguts i tractats, i ens anem aclarint cada vegada més.

I

De primer us parlaré de Conrad Pujol, i em dol que sigui jo el primer que n'escrigui, mal sigui sinó una breu memòria, perquè altres amics d'ell i meus s'hi havien fet molt més que no pas jo, hi havien conviscut molt més llargament, i haurien pogut escriure'n amb més detalls i més encert.

Conrad Pujol i Grau era fill de Sallent, a la comarca de Bages, on va néixer el 19 de gener de 1851; era nét d'un altre botànic, d'aquell Francesc Grau, farmacèutic de Berga, contemporani de Bubani i de Costa, que aquest darrer cita amb freqüència al seu catàleg de plantes del país. El darrer, segons sembla, d'una nissaga d'apotecaris, que en ell quedà interrompuda. El seu pare n'era també; de la casa on va néixer, al carrer del Cós, encara en diuen a ca l'Apotecari Xic.

Al pròleg de la *Flora de Catalunya*, Joan Cadevall fa menció d'En Pujol i el qualifica textualment «d'intelligent explorador de l'Alta Segarra i de gran part de Bages i del Berguedà». En les seves lletres, Cadevall també me'n parlava quan jo tot just començava els meus estudis sobre la flora de Bages; i me'n parlava com d'un expert amb el qual calia comptar si els indicats estudis havien d'ésser exhaustius i la *Flora* completa.

La comarca de Bages, tal com en aquells temps era definida pels intel·lectuals de Manresa, venia a coincidir amb les conques del Llobregat i del Cardener en llur part mitjana. L'anomenat Pla de Bages, expressió que encara ressona a les orelles de molta gent, segons els esmentats definidors, no és sinó la porció si fa no fa plana i central, en gran part regada per la sèquia de Manresa, de la comarca major, que fèiem arribar fins a les envistes de Berga per la banda nord; fins al Montcau, sobre Mura, per la de llevant; fins a Castelltallat i Castellfollit del Boix, a ponent;

tot donant-li per límit meridional els vessants septentrionals de Montserrat. Aquest és el concepte que es féu seu no sols el Centre Excursionista de la Comarca de Bages, sinó també aquell diari local que, enfront d'«El Pla de Bages», duia el nom de «Bages-Ciutat», dos mots que, pel que toca a la comarca, simbolitzaven, més que no pas expressaven, el pensament de Gabriel Alomar. I com que les idees no neixen fora de lloc, i la multitud, en tant que multitud, les accepta o les rebutja sense engendrar-les, caldrà dir que les indicades venien d'una ment preclara, que jo hauré de recordar mentre visqui: la de Josep Esteve, farmacèutic de la Plaça de l'Om, a l'oficina del qual, a Manresa, s'aplegava la gent més culta de la ciutat. I estic segur que cap d'aquells qui, a començaments de segle, hi venien per tal d'estudiar la nostra llengua, el nostre folklore o el nostre art, des de mossèn Alcover fins a Puig i Cadafalch, no em dirien que falto a la veritat.

Tot això, que podria semblar una digressió innecessària, no és altra cosa que un preàmbul per a situar els fets que tot seguit haig de contar-vos. En primer lloc per a dir-vos que la primera publicació que parla de plantes d'aquell país fou escrita per Àngel Sallent, el col·laborador lingüístic d'En Cadevall; però l'inspirador de la *Flora del Pla de Bages* fou Conrad Pujol. Quan En Josep Esteve li demanava la part que hi tenia cadascun dels dos, En Pujol, com diem vulgarment, fugia d'estudi. I quan estrenyent més el cercle, l'escapatòria se li feia difícil, aleshores elogiava Sallent perquè hi havia posat la literatura. En realitat fou així: el doctor Sallent recollí les dades botàniques d'En Pujol en llur majoria, i les ordenà com cal i hi posà comentaris adients; i, sens dubte, aquesta fou una bona obra d'En Sallent, el filòleg, perquè En Pujol se n'hauria endut a la tomba, deixant-ho en pura promesa, sempre ajornada i mai no acomplida, l'escriure ni un mal esberrany florístic del Pla de Bages. Altrament, Sallent mateix admet la participació d'En Pujol en la redacció de la sobredita *Flora* quan diu: «Seríem ingrats si no ens reconeixíem deutors de l'ajut desinteressat que hem trobat en el prodigiós arsenal de coneixements de l'eminent botànic Conrad Pujol, i en la inalterable i bona amistat que anys ha ens uneix.»

És ben segur que si fos possible de conèixer punt per punt com s'anà fent aquest home, ni abreujant tant com poguéis no en tindria prou amb tota la vetlla per a referir-vos els fets principals de la seva vida. Ara mateix em trobo que no puc dir-vos quan es revelaren en ell les inclinacions botàniques, ni quins foren els seus mestres. Algú em digué que tenia uns cursos aprovats a la Facultat de Farmàcia, i, si fos així, em decantaria a creure que qui el va iniciar en el coneixement de les plantes i l'engrescà a seguir aquests estudis no podia ésser altre que Trèmols, el catedràtic de Química, però més botànic que químic, de la Universitat

de Barcelona. Una lletra de Pujol a Trèmols, sense data, que hi ha als arxius de l'Institut Botànic d'aquesta ciutat, confirmaria la meva tesi.

La carta té cinc pàgines escrites, de ratlles molt dretes — era la dèria constant en ell —, ben escairades en llur conjunt i de traços molt fins. Dins aquesta carta, Pujol tramet a Trèmols diversos fragments de plantes per a determinar o comprovar, procedents de la Baga de Ginebret, al Berguedà (una agrostídia, la *Danthonia decumbens*, un *Trisetum*), i de Manresa (l'*Heteropogon Allionii*), tots ells de gramínies; i parla d'altres plantes, les mostres de les quals li durà a Barcelona més endavant. Demana a Trèmols una rameta i pinyes de pi marítim i diverses eufòrbies. Parla també d'un pis on anirà a estar-se dies després; allí tindrà lloc suficient — diu Pujol — per a les seves preparacions i experiments botànics, i a l'hivern hi estudiarà les moltes i els líquens de la comarca, que «tinc gairebé tots recollits», diu, «i aviat collectaré també bolets, que conservaré en una dissolució saturada de pedra alum amb una mica de sulfat de coure per tal d'evitar la propagació en ella de microbis vegetals».

Tot fa creure que aquesta carta fou escrita a les darreries del segle passat, per la data de recollecció del *Trisetum Gaudinianum*, el juny de 1895; segons Cadevall (a la *Flora del Vallès*), que en la lletra a Trèmols sembla deduir-se que és collit de poc perquè encara no està determinat.

Sis anys després, a la *Flora del Pla de Bages*, el doctor Sallent diu el que segueix: «El Museu Municipal de Manresa s'acaba d'enriquir amb l'herbari que fou de Joan Texidor, donat a la ciutat pel manresà Francesc Puigpiqué, director d'«El Restaurador Farmacèutic».» Parlo d'aquest fet perquè pocs anys després, no sé exactament quin any, l'alcalde de Manresa, que aleshores ho era el senyor Armengou, a petició del doctor Cadevall, va encarregar a Conrad Pujol l'ordenació i conservació de l'Herbari Texidor a l'Arxiu de la Ciutat. Això ho sé pel mateix Cadevall, a qui dolia que un home com Pujol anés sempre fet un trinxeraire i de cara al vent. Però Serret i Arbós, l'arxiver, em donà detalls del comportament de Pujol. De primer, molt il·lusionat, s'installà a l'Arxiu, s'hi dugué els llibres i els seus papers, i començà a treballar. Però ja sabem com és difícil d'engabiar certes menes d'ocells, perquè abans es maten cercant sortida que es conformen a la presó; així, un bon dia, Conrad Pujol, l'ocell de bosc, eixí de la gàbia i no s'hi acostà més. Ignoro si va tenir paciència d'aguantar fins a cap de mes; però, fos com fos, el senyor Serret va dir-me que percebé una quantitat, part de la que li era oferta, perquè la resta la refusà per excessiva. Si no ho recordo malament, l'oferta era inferior a les cent pessetes. I Serret afegia que Pujol no s'acomiadà: va deixar la feina i els llibres i no hi tornà més.

Anys després, quan redactant la memòria sobre la flora de la comarca de Bages, que havia de servir-me de tesi doctoral, vaig adreçar-me a Pujol — que havia conegut personalment a la farmàcia de Josep Esteve —,

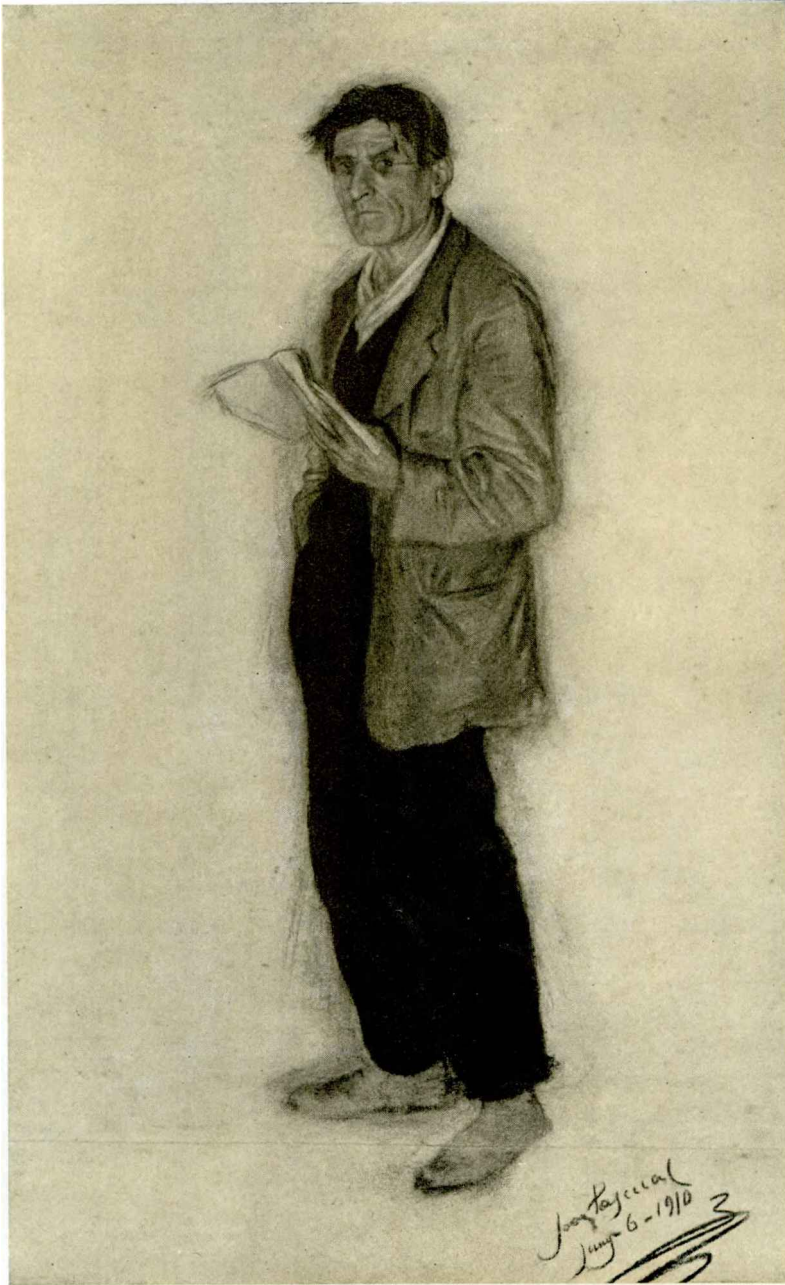
li demanava si, a judici seu, calia afegir alguna espècie a la *Flora del Pla de Bages* del doctor Sallent, per tal d'incloure-la jo a la que preparava. La resposta anà així: «Molt senyor meu: El dia 11, trobant-me casualment a Puig-reig, va arribar a les meves mans la vostra carta del dia 8, per a contestar la qual vaig remenar bastants papers, llibres, quaderns, fullets, etc., cercant una *Flora del Pla de Bages* de Sallent, en la qual tenia anotades tres o quatre espècies no contingudes en aquella i trobades per mi, després d'haver estat publicada. Un altre dia, sense trigar gaire, tornaré a Puig-reig i la tornaré a buscar; però podria ésser que l'hagués lliurat al senyor Pascual, de Navarcles, o bé al seu pare, Antoni, de Sallent. De totes maneres no trigaré a saber-ho, i us trametré tan aviat com pugui la nota que desitgeu, junt amb els veritables límits de la comarca de Bages, encara que no sigui sinó per pura curiositat. No us molesteu enviant-me o reservant-me exemplars, perquè fa uns quatre anys que he abandonat per complet tal estudi, que tant de bo l'hagués deixat almenys dotze anys abans, etc.» La lletra és datada a l'Espunyola el 15 d'agost de 1912; Pujol tenia seixanta-un anys fets.

La llista de plantes de Bages omeses a la *Flora* del doctor Sallent no me la va arribar a trametre; i jo vaig imprimir la meua, sense les addicions, l'any següent, el 1913. Va ésser llegida a Madrid, i feta pública després, el 1914. Abans de publicar-la, però, en vaig donar un exemplar a Conrad Pujol, i el 28 de febrer de 1914 em tornà a escriure. En aquesta segona lletra em parlava de set o vuit espècies trobades per ell a Bages, les quals no són a la meua *Flora*, i insistia que «feia més de tres anys que no s'ocupava per res de la botànica, i tant de bo», torna a dir, «que ho hagués fet molt abans. Ara em dedico a la paleografia», afegeix, «que, sens dubte, em donarà més bon resultat».

En una postal del 7 d'octubre de 1915 — Pujol té seixanta-quatre anys llargs — em diu: «Us desitjo moltes felicitats en les vostres excursions; més endavant us escriuré i us enviaré notes extenses sobre el que abans us vaig prometre, i aquest serà el meu darrer treball botànic, gràcies a Déu.»

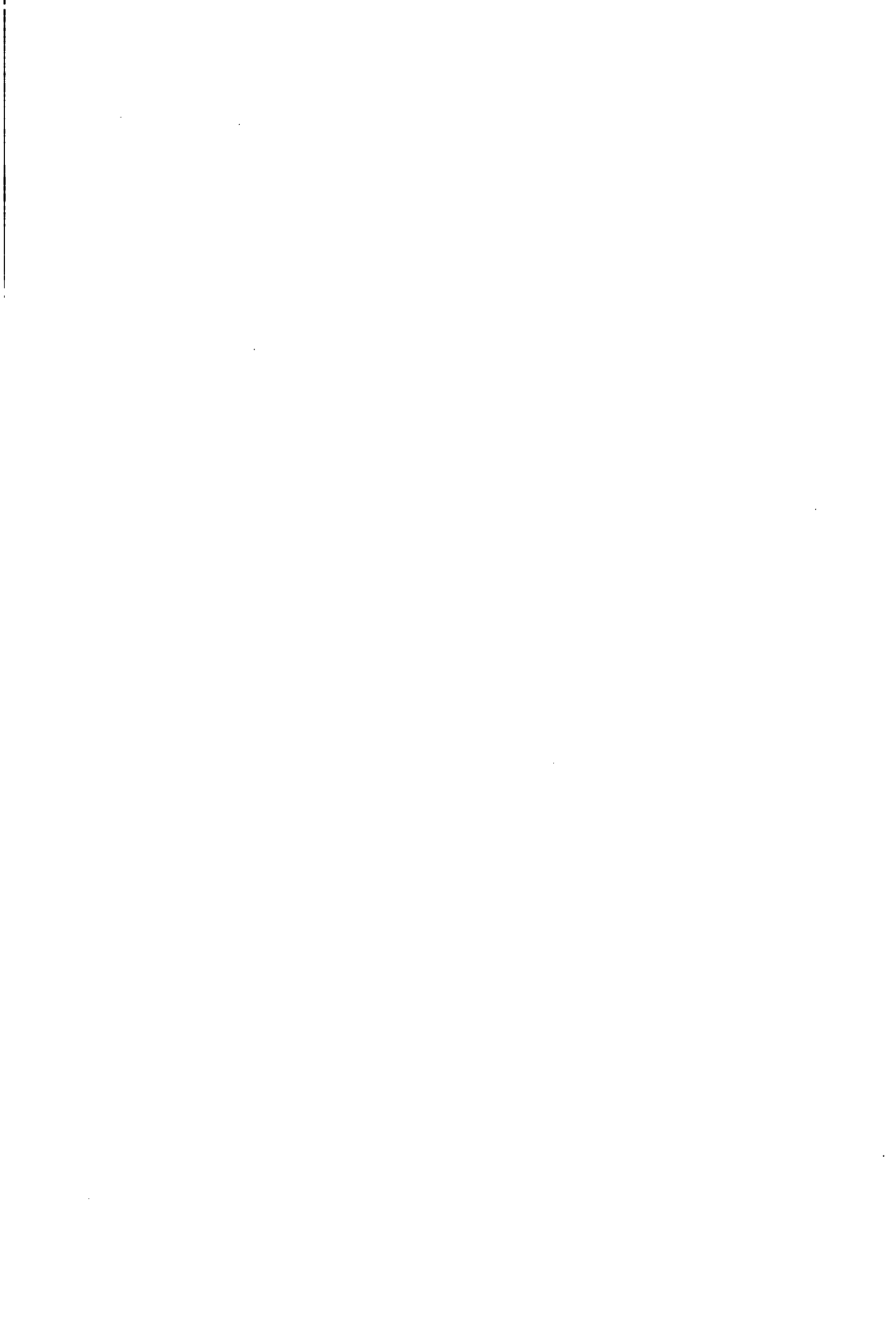
Amb tot, gràcies a Déu, Pujol continuà fent excursions botàniques per la comarca; seguint-la i resseguint-la, perquè li plaïa de retornar als llocs on havia descobert alguna espècie interessant, per tal de comprovar si encara hi era; i examinant, molt més acuradament que jo no feia, tota mena d'aigües, per la vegetació de les quals sentia singular predilecció. Per tal de fer-se amb les plantes aquàtiques, emprava un cercapous inventat per ell. En la indicada postal del 17 de setembre de 1915, em comunica que l'ha deixat a Manresa, a casa del farmacèutic senyor Alier; que me'n fa ofrena i que confia que l'utilitzaré.

Si Pujol hagués estat capaç de jugar amb ironia, hauria cregut que em parlava irònicament oferint-me aquell estri: perquè, en efecte, con-

Dibuix de Joan Pascual

CONRAD PUJOL I GRAU

fesso que en els meus primers temps d'aprenent de botànic m'illusionava molt més córrer per les muntanyes i escorcollar les cingleres i els crestalls que no pas les aigües somortes de la Plana de Bages. I Pujol hi havia sabut trobar diverses plantes aquàtiques, sobretot del gènere *Potamogeton*, que a mi m'havien passat per alt.

La darrera carta que tinc d'aquest amic porta la data del 14 de setembre de 1923. Aquells dies havíem regressat de Sierra Nevada i n'havíem portat molts milers de plantes. Li ho vaig comunicar, i ell, pel que es veu, encara no havia pogut abandonar totalment la botànica, perquè em digué que, més endavant, si podia venir a Barcelona, li agradaria de veure altre cop plantes d'Andalusia, com anys enrera havia vist les que recolliren allí Boissier i Reuter.

El viatge a Barcelona es frustrà, i abans de dos anys, el 2 de febrer de 1925 moria, a Ejea de los Caballeros, a Aragó.

Conrad Pujol, ni alt ni baix, era esprimatxat, i ben fet per a córrer món, sense superfluïtats carneses ni adiposes de cap mena. De cara austera, quasi eremítica, amb el nas aquilí i els ulls més aviat petits, però de mirada viva i penetrant. Els cabells, àdhuc quan es feia vell, els tenia negres i els duia llargs i esbullats.

Vestia modestíssimament, amb roba d'altri aprofitada. Calçava espardenyas, o, si calia, sabates, i aleshores unes bones sabates de pell girada i sola gruixuda, aptes per a fer-hi llargues caminades.

Tan aviat era a Manresa com a Sallent, a Puig-reig, a Viver..., però no solia moure's de la comarca. En altre temps havia emigrat a Amèrica, però no devia poder resistir l'exili ni adaptar-se a les condicions d'aquells països. No sabem quan marxà ni quan regressà. Ignorem també quan va començar els estudis de Farmàcia i quan els deixà. Costa no fa menció d'ell entre els seus col·laboradors. La *Saussurea Pujolica* d'aquell autor és dedicada a Jaume Pujol, no pas a Conrad.

De tot el que hem pogut esbrinar, sembla que la seva afecció per les plantes se li desenvolupà relativament tard. I els seus viatges botànics, segons sembla, els limità quasi tots a la comarca del Bages i llocs pròxims del Berguedà. D'aquestes comarques va trametre molts materials al doctor Cadevall. A la *Flora del Vallès*, d'aquest autor, ja hi figuren més de quaranta espècies trameses per Pujol. I són molt nombroses les que, més endavant, són mencionades a la *Flora de Catalunya*, de la mateixa procedència. La millor època botànica de Pujol diríem que va coincidir aproximadament amb la darrera dècada del segle passat, entre els quaranta i els cinquanta anys de la seva edat. Mentrestant, Cadevall preparava la susdita *Flora del Vallès*, i Sallent, que aleshores residia a la ciutat del seu cognom, redactava la del Pla de Bages. Quan Pujol ens diu que voldria haver deixat la botànica dotze anys abans, érem al 1912.

Per tant, cal entendre que el 1900 hi estava engrescat. Mai no he pogut esbrinar per què blasmava els seus entusiasmes d'altre temps vers aquesta ciència, ni crec que ho arribés a saber ningú.

La cosa més extraordinària de Pujol és el desnivell entre les seves facultats i les seves realitzacions, o bé, si es vol, entre les seves possibilitats i la seva eficiència. Un home tan ben dotat intel·lectualment, d'una memòria claríssima, coneixedor de llengües clàssiques i modernes — fins i tot l'hebreu i el rus, si hem de creure un seu conciudadà —, que coneix a consciència la botànica i altres ciències, que escriu i redacta correctíssimament... i que no té esma per a governar-se. Començava per no tenir casa. A la fi de la seva vida, o almenys molt enllà, arribà a viure amb certa fixesa poc menys que en un estable, al carrer d'En Cererols, a Manresa, i dormia en un jaç de palla. Com diu un amic, allí havia pactat, però unilateralment, amb les rates, les quals peixia per tal que, ben fartes, li respectessin els llibres. Quan les rates faltaren al pacte tractà d'emmetzinar-les amb guix i farina. La seva biblioteca penjava del sostre com els pernils i les cansalades en un rebost d'antany, però amb obstacles travessers per a evitar que pel cordam hi arribessin les rates. Des de baix despenjava els llibres amb canyes. Tots els tenia amb cobertes de paper blau, d'aquell d'embolicar fideus, i cadascun dels llibres o bé cada penjarella, duia un paper indicador, del color de la facultat respectiva. Així s'orientava fàcilment, de terra estant, i podia abastar amb bastant encert el que calia.

També s'havia enginyat per a lligar finestra i finestrons amb un joc de cordills, per tal de poder obrir una i altres des del jaç. De dalt de la porta penjava un cartó gruixut arran de cap; al cartó hi anotava el que calia no oblidar, i quan hi topava, en anar per sortir de casa, llegia aquella mena d'ordre del dia que ell mateix hi havia escrit.

La seva indumentària tenia certes peces suplementàries més o menys visibles. Entre altres, un seguit de ganxos lligats amb cordills, per si li calia dur paquets; penjant-ne un a cada ganxo repartia el pes per tot el cos i podia equilibrar-lo adequadament. No sé si per haver patit alguna neuràlgia per ajupir-se, o per quina causa, en determinada època també duia una mena de molls de gran abast mitjançant els quals collia, sense ajupir-se, tot el que li calia. L'aixadó, havent-se'l descuidat reiteradament, acabà per estacar-se'l a la cintura, i l'anava arrossegant mentre feia camí. També solia portar una llarga perxa amb un ganxo al capdamunt per a abastar les rames florides o fructíferes dels arbres, i, com hem dit, el cercapous per a les plantes aquàtiques.

Els beneficis materials de tan excellent preparació botànica sospito que foren nuls, si exceptuem aquella paga de l'Ajuntament de Manresa a la qual renuncià per no vendre's la llibertat, que en ell no era mitja vida, com solem dir, sinó la vida entera.

I vegeu fins a quin punt, que tenint un germà, Rossend, moliner a Ejea de los Caballeros, i havent-li aquest demanat sovint que anés a estar-se amb ell, car sembla que es guanyava molt bé la vida, mai no en va poder sortir. L'havia visitat diverses vegades, però mai no hi feia estada llarga. ¿Com podia ter aquest sacrifici En Pujol si la minyona del seu germà tenia la mania d'encerar tant i tant el parquet que no podia donar-s'hi un pas sense relliscar; i encara, per afegidura, s'havia de sentir «señor Pujol», així, amb aquesta *jota* castellana?

El seu germà, provident, anys ha havia tramès una quantitat al convent de la Mare de Déu de Montserrat, a Manresa, conegut popularment amb el nom de les Cuques, on tenia plat a taula sempre que hi anava. Com que mai no acceptava cap ajut econòmic, va costar molt de convèncer-lo que aprofités la solució de les Cuques. Així anava tirant, i de comissions escadusseres que de tant en tant li oferien els petits ajuntaments de la comarca, menaçats pel governador de Barcelona si no trametien dins un termini breu la documentació reglamentària. Pujol era el seu salvador: en tres dies deixava llest el paperam endarrerit d'una o dues anyades. La paleografia, com la botànica, dubto que li arribés a portar guanys materials apreciàbles.

A la fi, però, tantes devien ésser les súpriques del seu germà i tan de color de rosa la pintura que li devia fer, que el nostre amic, pensant que anava de debò, hi dugué llibres i papers abundosos si no la majoria o quasi tots els que tenia. No va haver de transcórrer gaire temps, però, per a desenganyar-se; i es va veure clar que no podia continuar allí. Facturà de nou les caixes de llibres cap a Manresa, i partí. Quan a Manresa anà a recollir les caixes de llibres a l'Estació del Nord, no les hi van poder lliurar: els llibres s'havien perdut. Això, no cal dir-ho, li costà un dels més grans disgustos de la seva vida.

Exactament, no sé quan va passar; però més endavant, en ésser-li proposat de venir a Barcelona a la inauguració de la Sala d'Herbaris del Museu de Ciències Naturals, pel gener de 1921, en ocasió d'haver-s'hi instal·lat l'Herbari Cadevall, ell em digué que, probablement, hi vindria, perquè aleshores, inaugurat el tros de Sant Cugat a Terrassa dels Ferrocarrils de Catalunya, ell podria anar a peu des de Manresa a aquella ciutat, i des d'allí, còmodament a Barcelona per la nova via. Pujol, amb motiu de la pèrdua dels llibres, havia declarat el boicot a la Companyia del Nord.

Cercar un advocat i fer una reclamació com cal a l'esmentada companyia no feia per a Pujol. Com tampoc no li eren adients altres afers. Per exemple, tots coneixeu el tipus absurdament dit fotogràfic o, si més no, fotogràfic, no pas per la seva afeció a la llum, sinó a ésser retratat. Pujol no s'havia deixat retratar mai; i això el retrata. Solament Joan Pascual, un seu compatriota, i probablement apellant a una amistat entranyable,

gaudí del privilegi excepcional de la seva posa, a l'abast del llapis, quan ja s'acostava a la seixantena.

Per la seva manca de peculi havia de fer una vida de gran austeritat econòmica; li calia aprofitar tot el que els altres llencen per llur vàlua quasi nul·la, com és ara les capses, les ampolles, els taps, els trossos de corretja..., i, sobretot, aquell tresor d'excel·lent paper endolat de les esqueles mortuòries d'abans, en el qual no solament hi escrivia per a ell sinó les cartes dels amics. No tot eren cartes, però; sovintejaven les targetes postals. El franqueig d'una carta costava quinze cèntims, i el d'una targeta postal, només deu, amb l'avantatge que no calia comprar ni el paper ni el sobre. A la targeta postal ell sabia fer-hi cabre molta lletra menuda, fina, atapeïda, correctament arrencada sobre ratlles en llapis, equidistants i a penes perceptibles.

I, no obstant aquestes estretors, més aviat ens decantaríem a interpretar Pujol lliurat a un espiritual sibirisme que gustava amb delectança. Primària condició d'aquesta fou la seva llibertat personal sense límits. Després, el goig en l'afany d'enriquir-se de saber un dia i altre, una hora darrera l'altra, ell que semblava haver fet vot no sols de pobresa sinó de misèria. La satisfacció havia de provenir-li de saber-se en tot cas, o, almenys en molts casos, suficient, per bé que no pas eficient.

Aquest home gustava de les ciències i es complaïa amb el seu saber. Mai no el negava a ningú, però tampoc no se'n vantava mai. Em penso que la por que algú prengués per fatxenderia el seu parlar el feia emmudir i el recloïa en si mateix. No solament no donava a conèixer el seu saber, sinó que costava d'arrencar-li un lluïment. El fill de Josep Esteve, el nostre col·lega Antoni, em referia, però, una manera infal·lible de fer-lo explicar. S'ha dit que uns amors de la joventut, mal correspostos, li feren trencar relacions amb l'estimada; aquest episodi, segons sembla, motivà el seu celibat i, per afegidura, una misogínia furibunda. A Pujol, àdhuc a les acaballes de la seva vida, només calia demanar-li el parer en funció d'una suposada opinió femenina per tal que cantés tot seguit i a raig fet. Aquell «segons diu la senyora Marieta...» l'excitava de tal manera que, quan altre no, tot d'una sentia el desig, pel que es veu irresistible, de posar els punts sobre les is.

En canvi, l'amor propi era considerablement exagerat. Si la misogínia el feia parlar, tant era posar en dubte una afirmació seva com veure'l desficijar. El mateix amic m'explicà com va caure en un estat així solament per haver considerat poc probable que certa planta fos a Montserrat, essent així que, segons ell, s'hi fa. Si això s'esqueia avui, demà li mostrava la planta, collida a Sant Joan; havia anat a Montserrat, havia pujat a aquella ermita i havia retornat a Manresa, tot a peu. Pel tremp d'ànima que revela, aquest fet, divinament insòlit, potser bastaria a justificar que aquesta nit hàgim dedicat un amistós record a aquell amic

inoblidable; però, com heu oït, altres qualitats extraordinàries també el fan mereixedor d'aquesta reviviscència fugaç, entre nosaltres, en la festa d'avui.

II

Si En Pujol, segons acabem de veure, fou l'home que, podent-ho fer tot, no féu gairebé res, amb l'home del qual ara anem a parlar tenim el cas contrari: el d'aquell que sense cultura superior, i havent-se donat ell mateix la poca que tenia, deixà una obra considerable com a conseqüència de la seva assiduïtat i del seu ordre en el treball.

Ja fa molts anys, quan el Museu de Ciències Naturals de Barcelona iniciava la seva organització sobre els gèlids fonaments del Museu Martorell, els qui dúiem endavant la secció botànica vam fer-nos amb un home de condicions excepcionals: Enric Gros. Això s'esqueia a les darreries del 1916. Aquest home venia de Màlaga, on treballava al Laboratori de Biologia Marina. No sé quina mena de remuneració s'hi feia; però no devia ésser gran cosa perquè en venir a Barcelona, i millorant, com cal suposar, la Junta de Ciències Naturals, que regia el Museu, no li oferí sinó estada en una de les quatre torres de l'edifici, obrada de nou per tal d'acollir-lo, i una mesada de cent vint-i-cinc pessetes.

La Junta de Ciències Naturals féu aquesta adquisició perquè Carlos Pau, el cèlebre botànic segorbí, havent conegut En Gros poc temps abans, recomanà públicament, en un dels seus treballs sobre la flora d'Andalusia, que, fos com fos, el traguessin de Màlaga. I la Junta l'en va troure nomenant-lo recollector de plantes el dia 24 de novembre de l'any indicat.

Amb aquest nou càrrec Gros trencava definitivament la tirallonga inacabable de canvis d'ofici; i a cinquanta-tres anys s'anava a consagrar a la Botànica fins que li duressin la salut i la vida. Però la seva història ja era llarga en aquell temps.

Enric Gros i Miquel era de Franciac de la Selva, un poblet de quatre cases de la rodalia de Riudellots. Els seus pares eren gent molt humil; més d'un cop m'havia referit que el seu primer ofici va ésser el de recaptador de contribucions, eufemisme equivalent a captaire. La seva mare se l'enduïa terres enllà, per aquella comarca de la Selva, fins a les Gavarres. Sabien les tresqueres i les pagesies, i els dies que calia anar a cadascuna per haver algun recapte, de la natura que fos, quelcom calent a l'hora de dinar, un tros de pa o de coca, un grapat de nous o de figues seques, o, per ventura, alguns centimets.

També més de quatre vegades, perquè li plaïa de contar-ho i mai no es recordava que ja ho havia referit un altre cop, m'explicava que essent encara molt poca cosa, potsèr quan tenia vuit o nou anys, es llogà de vailet en una pagesia d'aquells encontorns sense dir-ho als de casa, perquè ja

li era feixuc d'haver d'aguantar els retrets de la gent que el reptava alludint la seva poca afecció al treball. Encara servava el record d'aquelles primícies laborals; de la taula familiar, amb l'amo de cap de taula, servit primer que ningú, quan el vailet era el darrer de tots a ésser-ho i havia d'enllestir no pas un segon més tard que l'amo.

Exactament, no recordo pas quant de temps va fer de vailet; és molt probable que m'ho hagués contat, però, en tot cas, se m'ha perdut en la memòria. És segur que no s'hi va fer massa gran, perquè poc temps després ja treballava a les fàbriques de la ribera del Ter. I així, de l'un a l'altre ofici, neguitejava constantment com si no en trobés cap de fet a mida. Anà pels boscos a carbonar, i per viles i ciutats a vendre carbó; féu de segador i de dallaire, de jardiner, de carreter, de taper...

Un dels oficis més desplaents, segons ell, és el de carboner ambulat. Fos perquè, realment, l'ofici s'ho porta, fos per les tendències personals del seu amo, el Gardunya, la cosa s'hauria fet difícil de suportar a qualsevulla que s'estimés una mica. A Vilafranca, sense anar més lluny, el Gardunya li féu traginar un gos mort que trobaren als afores, i després li manà d'entaforar-lo en una tenebrosa carbonera bo i posant-li el carbó al damunt fins a cobrir-lo del tot, confiant, per afegidura, en la magnanimitat de la mestressa, afalagada per la torna que li feia la mercaderia. Aquest no és sinó un dels mil episodis de la seva vida de carboner a domicili, que, canviant detalls i circumstàncies, s'hauria anat repetint indefinidament si Gros no li hagués posat fi acomiadant-se del Gardunya a Manresa i deixant-lo plantat.

Tots els penjaments amb què Gros anatematitzava aquest ofici es tornaven lloances en parlar de l'ofici de taper. Fent de taper, a Caçà de la Selva i a Sant Feliu de Guíxols, les setmanes se li feien curtes i les setmanades llargues; i de les seves allusions a aquells temps en deduíem que foren els més feliços de la seva joventut.

Un punt negre, però — mai no aclarit, sinó solament insinuat —, es refereix a conflictes de tipus social en els quals ell degué intervenir, no sé pas com ni amb quin grau d'activitat, durant el fi de segle, quan a Catalunya prenién volada la propaganda i l'organització obreristes. Gros no podia fer les coses a mitges, ni era home que reculés davant el perill. La cosa es veu que no anà pas massa bé i un bon dia fou empresonat.

Posat que em fos avinent de conèixer-los o d'haver-los retingut, potser tampoc no escauria de parlar amb massa detalls d'aquells temps malastrucs. Més valdrà deixar de banda aquell incident i anar tot seguit al desenllaç: Gros va cloure l'episodi embarcant-se amb rumb a l'Havana.

Totes aquestes històries les vaig saber molt després. En fer coneixença de Gros, quan ell era ajudant de classes pràctiques d'Història Natural a la Universitat de Barcelona, regentada la càtedra per Odón de

Buen, jo era un estudiant i ell el meu mestre. Un mestre de rara habilitat en la tècnica microscòpica. Però, com aquell qui diu, ja no em recordava d'ell, i molt menys ell de mi, quan ens tornàvem a trobar, passats deu o dotze anys, al Museu de Ciències Naturals d'aquesta ciutat, ell, aleshores, a les meves ordres i jo instructor seu.

Al servei de la Junta de Ciències Naturals, i després d'uns mesos dedicats a l'aprenentatge, instruït en l'art de recollectar i preparar plantes terrestres, perquè les marines ja les sabia manipular escaientment des de la seva estada al Laboratori de Biologia Marina de Màlaga, començà les excursions botàniques el 10 de maig de 1917. Va fer la primera excursió al Cap de Creus i el dia indicat herboritzà al Torrent de Sant Pius V, prop de Cadaquers, per tal de comprovar l'existència allí de l'*Euphorbia dendroides*. L'excursió, de resultats botànics satisfactoris, no fou del tot feliç a causa del temps: un xàfec imponent el deixà moll de cap a peus, i, fet una sopa i cuitant camí, hagué de regressar precipitadament a casa i ficar-se al llit per tal d'eixugar la roba vora el foc.

Poc parlaria d'aquest simple detall de la seva història botànica si no fos el primer d'una sèrie inacabable. La companyia d'altres botànics i, sobretot la meua companyia, semblava atenuar o impedir totalment el malastre. Però les sortides de Gros tot sol eren catastròfiques, perquè a qualsevol excursionista molesten els xàfecs, però si és un excursionista botànic, a qui cal conservar no sols l'eixutesa pròpia sinó la del paper d'estrassa de les carpetes d'herboritzar i la de les plantes ja collectades, li causen doblades incomoditats. Em guardaria prou de dir-ho si no es pogués comprovar: tothom qui en dubti podrà consultar els anuaris meteorològics i veurà què va passar a Almeria l'any 1921. Almeria és la província més seca d'Espanya; però l'any 1921 Gros hi era a recollectar plantes i hi féu ploure tan copiosament que s'hagué d'improvisar un nou ofici: el de passa-rius. En efecte, en aquelles terres extremadament seques les carreteres no solen tenir ponts. Les rambles i les torrenteres no són sinó sorrals i pedreguers. Però aquell any, cosa insòlita, ensems que els camps verdejaven pertot i les collites foren ubèrrimes, els passa-rius feien negoci passant gent amb l'aigua a genoll de l'una a l'altra banda, uns cops perquè feien via a peu, altres vegades perquè un carruatge els deixava a un costat i un altre carruatge els esperava a l'altra riba.

No esmentaré nombrosíssimes altres sortides amb temporals, però de cap manera pot deixar d'ésser recordat el viatge botànic al Marroc de l'any 1927. Partirem a primers d'abril vers Melilla, i des d'allí, per terra, marxàrem a Axdir en autocar. A Melilla facturàrem per mar el bagatge, premes i paper, de prop d'una tona de pes. Ens digueren que arribaria a Axdir l'endemà o l'endemà passat. Però tant va ésser arribar nosaltres allí com desfermar-se una llevantada tan imponent que ningú no en recordava cap d'igual. Els vaixells del port de Melilla trencaren les amarres

i la mar se'ls endugué cap endins; a la costa, les ones, colossals, ho arrasaren tot. A Axdir, el port, bastit com a cosa interina, quedà esbocinat i les aigües l'anorreaten. El soroll de la ventada i de les ones era tan gran que a la costa, a l'Hospital de la Creu Roja, no ens deixava dormir. I a l'interior del Rif les aigües feren estralls, les muntanyes es cobriren de neu i les posicions militars quedaren incomunicades. Les pèrdues es comptaren per milions de pessetes, i l'embús de feina fou tan considerable que la nostra impedimenta no arribà sinó amb tres setmanes de retard. Així va anar la cosa, de tal manera que nosaltres en aquelles terres de promissió, verges encara de petjades botàniques, haguérem d'estar-nos prop d'un mes sense fer feina. En tal situació, amb pèrdues de vides humanes i quantioses pèrdues de béns, quan l'Alt Comissari i la Duquessa de la Victòria arribaren en avió des de Tetuan per tal de veure de prop la magnitud del desastre jo deia a Gros: «Penseu què fóra de vós si tota aquesta gent arribava sospitar quina és la veritable causa de tants i tants estralls.»

En aquella avinentesa Gros ja havia fet els seixanta-quatre anys, i, per dir-ho com ell m'ho deia, ja començava d'ésser «rellotge de temps». De manera que no solament congriava tempestes sinó que les pressentia. Sempre em ve a la memòria, tocant a aquest punt, el que passà l'any 1930 a Larraix. Aquell any havíem traslladat allí el nostre centre de treball; calia estudiar des del febrer fins a darrers del juliol la flora de la Garbia. Un dia del mes de maig — ara no el puc precisar concretament — sortírem de bon matí per tal de passar fora tota la diada. El cel era gris, uniformement ennuvolat, i bufava una brisa quasi freda que venia de l'Atlàntic. Tot just sortint de Larraix, Gros em deia: «Tindrem mal dia; les meves *canyoses* m'anuncien pluja.» Quan a Gros li feien mal les cames, no solia fallar. Però aquell dia arribàrem a l'hora de dinar sense altra molèstia que aquell ventet marí desagradable i algunes menudíssimes gotetes que el vent s'enduia. A la tarda, tot continuà igual, i en començar a vesprejar, quan després de travessar les extenses suredes del nord-oest, férem cap a la carretera per tal d'esperar l'autocar que venia d'Alcàsserquibir, el temps seguia si fa no fa el mateix de tot el dia. Aleshores, a mi em plaïa de fer burla d'aquell rellotge de temps que era Gros; jo li deia que calia posar el rellotge a l'hora, perquè tot el dia senyalant aigua sense que ni tan sols hagués plovisquejat, no era manera de servir els amics. Veient-se acorralat, la seva resposta fou lapidària: «Desenganyeu-vos», em va dir, «que en un lloc o altre plou!».

Vingué l'autocar i ens menà a Larraix. Baixàrem a la plaça d'Espanya a l'hora d'encendre els llums. I Gros, carregat amb les premses, marxà cap a casa nostra. Jo el vaig deixar i me n'aní a la farmàcia de l'Hospital Militar on calia passar la revista de vespre. Tot just havent-hi arribat, perquè l'Hospital és a dues passes de la plaça d'Espanya, féu un tro

formidable i tot seguit començà a caure un veritable diluvi. Gros no podia ésser ni a mig camí de casa, i jo patia per ell, perquè l'aigua no queia a gotes sinó a semalades. Quan, passat el xàfec i enllestida la meva feina, vaig arribar a casa, Gros m'obrí la porta en calçotets i amb un somriure de satisfacció.

Aquesta digressió sobre les virtuts pluvíferes de Gros també ha servit per a anunciar-vos l'extensió i la intensitat dels seus itineraris botànics. En efecte: Gros treballà intensament des del 1917 fins al 1931. Cal esmentar, sobretot, els viatges botànics a Eivissa i Formentera de 1918 i 1920. De primer hi anàrem tots dos, altres cops ell sol, durant llargues mesades i en diverses èpoques de l'any, no solament a les Pitiuses, sinó a aquell seguit d'illetes menors del seu entorn: l'Espalmador, Tagomago, la Conillera, l'Espartar, l'Espardell del Frare, el Vedranell i aquell incomparable Vedrà, de penyals altíssims, drets enmig la mar i inaccessibles en gran part. Gros tot sol no n'hauria tret gran profit, perquè s'enfilava amb dificultats; però es valia d'un home d'habilitats escaladores formidables, que era Palerm, el dels Cubells. Palerm era un excel·lent penyaler, avesat a afollar nius de gavina; dels més enlairats roquissers sempre en baixava amb la pitrera plena d'ous, i, quan li feia d'ajudant, amb les rares herbetes que es crien a les fissures dels penyals. Palerm i els de casa seva en feien gran festa dels ous de gavina, però Gros, que mai no havia tastat ni una sardina de llauna, no podia suportar el regust de peix i de marisc d'aquells ous. Altrament, Palerm li ensenyà un esborrany de senderol que, enfilant-se penyal amunt, us portava fins a un indret amagat on gota a gota el penyal suava una aigua delitosa que es recollia en un bassiol.

Fumador empedreït, Gros passava males tongades quan el tabac escassejava. No era home amb prou coratge per a fer cues, i sovint un bri a la boca era senyal de forçada abstinència nicotínica. Palerm també feia tabac als llocs més perduts i emboscats de les muntanyes d'Eivissa. Les ignorades placetes que poc o molt abans havien servit per a coure-hi carbó, de terra ennegrida i rica en sals alcalines, són lloc excel·lent per al *pota*. No és pas cap delícia fumar-ne, a judici de Gros, però la gent de pagès sovint no en tenia d'altre. Aleshores, aquell país vivia a un nivell econòmic tan baix que el preu del tabac dels estancs era realment prohibitiu per a molta gent humil. Figureu-vos que, de bon matí, abans de sortir de la vila, a Gros li era imprescindible «fer la mañana», com ell deia pintorescament de matar el cuc. Doncs bé, per un canet, que no val més que cinc cèntims, li donaven, o ens donaven, perquè alguns cops hi havíem anat plegats, una tassa de cafè. Sense «fer la mañana», Gros no podia fumar, ni que fos un tabac de primera.

Com que havia passat alguns anys a Màlaga i allí havia començat a herboritzar, li va plaure de tornar-hi per tal de recórrer la província el

1919, i encara hi anà una altra temporada el 1929. El 1921, com ja ha estat dit, explorà la província d'Almeria; el 1922 la de Cadis, en la seva part oriental, des de vora mar fins a les serres de Grazalema.

El 1923 fou un any de joia per a la Secció Botànica del Museu de Ciències Naturals, perquè la Junta de l'Exposició de Barcelona ens féu lliurament de quinze mil pessetes destinades a la recollecció de plantes. Amb la dita quantitat poguérem fer els següents viatges botànics: el 1923, des de l'abril al juny, a la banda meridional del regne de València, fent centre de treball a Dènia; des del juliol al setembre, a Sierra Nevada, allotjats al «cortijo de Antonio Martos», a l'Horcajo de Trevélez, a 2400 metres. El 1924, també Gros i jo, a Aranjuez, per tal de visitar la *meseta* castellana, des de l'abril al juny; el juliol i l'agost, Gros tot sol, a la serra de Gredos. El 1925, des de l'abril al juliol, a la província de Cadis, també tots dos. El 1926, Gros a Màlaga altre cop, i jo a les muntanyes de Cantàbria. Així s'esgotaren les quinze mil pessetes, havent collectat milers d'espècies típiques en llur localitat clàssica.

Mai no havíem percebut dietes els funcionaris de la Junta de Ciències Naturals. Partint d'una quantitat qualsevulla procuràvem fer-la durar tant com podíem, i Gros d'això n'era mestre. Caminar fins a seixanta quilòmetres en un dia ho havia fet més d'una vegada; i parava als hostals més humils, on li donaven bon plat i a caramull, que no l'hauria saltat un gat. Aquest fou el secret del nostre èxit i del rendiment extraordinari de les quinze mil pessetes. Tot era fet amb la més gran austeritat. Al «cortijo de Antonio Martos», de Sierra Nevada, on vam passar tan llarga temporada, no pagàrem res per l'allotjament; però dormíem vestits i sobre sacs de palla, i les mosques ens despertaven així que clarejava el dia. Sovint les excursions eren cansades i difícils. La pujada al Mulhacén, per exemple, el cim culminant d'aquella serra, àdhuc partint de 2400 metres, on teníem la base d'operacions, exigia que hi pernoctéssim si volíem escorcollar-lo com cal, recercant les escasses però preades rareses botàniques que es fan en aquelles alçàries, fins a 3480 metres. El nostre guia, el *tío Pepe*, contractat per tota la temporada, des del juliol al setembre, fent-li la vida, inclosos els dos muls, per vuit pessetes diàries, mai no havia pujat al Mulhacén. Però per aquella banda tota la serra és de bon seguir. Marxant a mig matí del *cortijo* i àdhuc aturant-nos pertot arribàrem còmodament al capdamunt en declinar la tarda. Els darrers dos o tres-cents metres els pujàrem ingratement, perquè es girà mal temps i va pedregar fins a cobrir-se la terra de calamarsa. Aquell capvespre d'agost el fred es féu intens i no anàvem preparats per a resistir-lo, sense cap mena d'abrigalls. Per sort, encara hi trobàrem una barraca aprofitable vora la capella mig enrunada de la Verge de les Neus. Les portes de l'esglesiola eren obertes, l'altar malmès, la teulada quasi sense teules... El *tío Pepe* no va tenir cap escrúpol d'allotjar-hi els animals, que passaren allí tota

la nit. Nosaltres, en fer-se fosc, ens acomodàrem tots cinc, Cuatrecasas i jo, Gros, el *tio Pepe* i un altre guia voluntari, dins la barraca. El fustam fet malbé de la capella alimentà la foguera tota la nit dins la barraca; i la neu de les congestes veïnes, negrosa i vella de qui-sap-los anys, fosa vora el foc en atuells d'alumini, ens donava una aigua amargant i fumada, amb regust de quitrà, tantost excessivament gelada, tantost d'una tebior nauseabunda. Algú s'endormiscà, i Gros no fou dels qui menys s'abaltiren després d'un lleuger sopar vora les flames, amb els peus i les cames torrant-se i el dors glaçat. Allà al fons, a la plana, la calitja agostenca només ens deixava endevinar els llums de Granada, i no es veia res més. La calma era absoluta. Però de manera quasi acompassada, els dos animals no es cansaven de piafar, i els trucs ressonaven dins la capella: tampoc no dormiren.

L'endemà, en començar a fer-se de dia, tothom estava a punt d'emprendre la davallada com més aviat millor. Recollírem els estris, les premses, les motxilles..., i el *tio Pepe* portà els animals tot renegant del *Musalén*, com ell en deia, país inhòspit on no el tornarien a veure mai més ni que li paguessin en or. Cal dir que durant tota la campanya de Sierra Nevada els seus dos muls amb prou feines si havien tastat cap mena de gra, i molt menys garrofes. Pasturaven el que podien, la mica d'herba tendra que pogué haver-hi al fons i a les vores de la torrentera, i res més, perquè per aquells alters del *cortijo* tot era un desert pedregós que amb prou feines podia péixer rares i migrades ovelles vingudes de més avall, de les muntanyes de Dalfas i altres llocs de la província d'Almeria. El *tio Pepe* s'havia imaginat el Mulhacén, ponderat per nosaltres com un reliquiari de rareses alpines, fet poc menys que un verger meravellós, amb fonts regalades i prats d'herba tendra i sucosa, on els animals podrien refer-se de les misèries de més avall. Però la trista realitat, les pedres fragmentades cobrint el sòl, els vents i el fred de la nit, les congestes glaçades i sense regalims... li feren veure fins a quin punt anava errat de comptes, ensems que li revelaven el veritable significat de les potades dels animals, que des de mig matí del dia abans no havien menjat res. La protesta dels muls famolencs, però, no fou merament platònica: cadascun, havent flairat l'olor de la palla propera sota el cuir, s'esmerçà a rebentar a queixalades el collar del company de dejuni, de manera que l'un oferia aliment a l'altre en una mena d'ahelotròfia obligada. El *tio Pepe* es lamentava amargament dels estralls, amidava les pelleringues i calculava si faltava cuir, és dir, si, amb la palla, els muls també havien devorat matèries d'origen animal. El *tio Pepe* pensava en la quantia del dany, mentre Gros, amatent, oferia a les bèsties uns crostons de pa sucat amb vi. I fent algú senyal d'estranyesa per aquesta mena de desdejuni a trenc d'alba, Gros blasrava aquell home, pel mal tracte que feia als animals, i ens contava el que ell, en els seus bons temps de carreter, atorgava

als que li havien confiat. Sempre que, venint de Vilanova — deia — i anant a Barcelona, arribaven al Pas de la Mala Dona, a les Costes de Garraf, aturava el carro i feia beguda, però cadascun dels animals de la rècula també menjava un tros de pa sucats amb vi. Segons la seva teoria, això els dóna molta força i els refà de les fatigues de la pujada.

Així era Gros: un sant de carn i ossos capaç d'oferir el seu abrigo a un pollós, si per atzar, pujant de Trevélez i seguint el camí ral — més que borrós, invisible — que es perdia entre misèrrims segalars i feia cap a Granada, demanava alberg al *cortijo*.

Però tornant a la relació interrompuda, el 1927, des de l'abril al juliol, explorarem el Rif, ell i jo, i aquell any publicarem la primera col·lecció de plantes marroquines, amb el nom d'*Iter Maroccanum*. El 1928 continuarem els mateixos treballs pel cantó de Djebala i Xauen, des de l'abril fins a darrers de juny. El 1929 jo vaig treballar al Marroc, altre cop al Rif, i Gros herboritza per darrera vegada a la província de Màlaga. El 1930, com ja ha estat dit, treballarem a la banda occidental del Marroc, a la Garbia. El 1931 féu la darrera gran excursió botànica: explorà l'extrem sudoccidental de la Península Ibèrica, des de Huelva als Algarbs.

Gros ingressà molt tard a la Junta de Ciències Naturals, però li féu gràcia d'uns serveis més que excel·lents: immillorables. Cinc anys després d'ingressar-hi — per tant als cinquanta-vuit anys — es pot dir que ja coneixia els principals gèneres de la flora peninsular. Això permetia de fer-li llargues llistes de plantes que li servien de guia per a collectar. Si, per exemple, li era indicat que a tal o tal altra muntanya de Màlaga calia collir-hi una «ravenissa de flor groga semblant a la del Montgó, però de fulla més curta i de fruit més ample», ell portava d'allí, sense la més lleu vacil·lació, la *Brassica latifolia* de Boissier i Reuter; si li posava que en determinat indret de les muntanyes d'Algezires havia d'herboritzar una centaurea semblant a la de la Mola de Formentera, però de fulles més amples i capces més grosses, tampoc no dubtava a trobar la *Centaurea sempervirens* de Linné.

Que ell estava joiós de la seva suficiència, prou que se li coneixia quan tornava de les llargues excursions de tres o quatre mesos de durada carregat amb milers de plantes. Solament que ell sempre llevava importància al seu treball. I quan, després d'un d'aquests llargs viatges, ens asseiem tots dos a la taula de treball i anàvem repassant les plantes una a una, ell m'explicava, quan calia, les circumstàncies en què havia trobat cadascuna de les espècies que, essent rares, requerien els comentaris pertinents.

A propòsit d'això, i per fer veure fins a quin punt arribà a conèixer els gèneres de la nostra flora, referiré que, quan havent retornat d'Almeria es lamentava de no haver sabut trobar en un lloc tan precís com

són els cims de serra de Maria una «sideritis de flor vermella» que li havia posat a la llista, i afegia que, en canvi, s'havia fet amb una *Stachys* de fulla molt peluda, collida al mateix indret, no feia sinó coincidir amb l'il·lustre Willkomm, el descobridor de la sideritis, quant a l'afinitat o semblança d'aquesta estirp, que duu el nom ben significatiu de *Sideritis stachydioides*.

Per a Gros, les llistes de plantes que li feia, amb les respectives indicacions morfològiques i topogràfiques, eren article de fe. Heus ací un fet que ho palesa. El mateix any indicat, el 1921, tan fructífer en descobertes interessants, va haver de visitar la Sagra, alterosa muntanya aïllada enmig d'extenses comarques despoblades al nord-est de la província de Granada. La Sagra és lluny de tot arreu. Per anar-hi, des de la Puebla de Don Fadrique, cal fer una llarga jornada fins al peu del massís i després enfilarse muntanya amunt per tal d'atènyer el cim. Entre altres espècies que calia recollir, Gros duia la indicació de la *Saxifraga Rigoi*, que es fa a les parts més enlairades de la muntanya. A judici del guia que duia En Gros tenien tard; si encara havien de pujar gaire més amunt o arribar fins al cim se'ls faria de nit pel camí i haurien de tornar a les fosques. Per altra banda, segons el guia, d'aquella mena de plantes que En Gros cercava, és a dir de saxifragues de fulles laciniades, tot n'era ple. La discrepància entre el guia i En Gros consistia en això: que Gros en cercava una altra de semblant, que es feia en punts més enlairats, i el guia desconfiava que se'n trobés de cap altra classe. Quan, incrèdul, aquest li proposava de recular i de donar per bona la que creix per tota la part baixa, Gros mirava el «rellotge d'alçàries», dit vulgarment altímetre, i li feia veure que encara calia pujar cent metres més. Més enllanet, havent consultat un altre cop l'aparell, Gros li digué: «Ara hi som; no trigarem a trobar-la.» I a menys de cent passes d'allà on eren sortia, en efecte, la *Saxifraga Rigoi*, amb la forma de les fulles i la disposició de les flors tal com En Gros havia indicat repetidament. I diu que el guia no es podia avenir que un català vingut de tan lluny, que mai no havia estat a la Sagra, sabés amb tantes minúcies quines plantes s'hi crien i els llocs exactes on són.

De tots aquests viatges botànics de Gros en queda record escrit en moltes publicacions. Els treballs més importants de Carlos Pau, llevat únicament de la memòria que duu el títol de *Plantas de Yebala*, són fets prenent per base les recol·leccions d'En Gros. El primer fou publicat al segon volum dels «Treballs de la Institució Catalana d'Història Natural» i porta el títol de *Contribución al estudio de la flora de Granada*; el segon és la *Nueva contribución al estudio de la flora de Granada*, publicat a les memòries del Museu de Ciències Naturals de Barcelona; i el tercer és *Plantas de Almería*, una altra memòria d'aquesta sèrie.

Les *Iberis Grosii* Pau, *Iberis Grosmiquelii* Pau et F. Q., *Calycotome*

Grosii Pau et F. Q., *Genista Grosii* F. Q., *Sideritis Grosii* F. Q., *Origanum Grosii* Pau et F. Q., *Centaurea Grosii* F. Q., etc., perpetuaran el nom d'aquest humil treballador, com les seves plantes dels herbaris de l'Institut Botànic de Barcelona són els millors documents de la seva actuació com a recollector.

Amb tot això, encara no he dit que Gros era baix d'estatura, i en els seus temps de la cinquantena gros de noms i de fets. No perquè fos excessivament panxut, sinó perquè, essent baix, ho semblava. Encara recordo com es meravellà que el seu cinyell no m'arribés a cordar a mi, que mai no he estat gras ni gaire ventrut. Tenia el coll curt i gruixut, un bon clatell, ben colrat, i la cara ampla i aplanada, amb els pòmuls poc o molt prominents, poc o molt camús, i de celles poc perceptibles. Els ulls no eren grossos ni massa petits, i quasi no tenia pestanyes. Si s'havien extraviat qui sap quins elements cromosomàtics de qui sap quina raça oriental i s'havien incorporat en la constitució somàtica de Gros, em penso que mai ningú no podrà esbrinar-ho. Però que la seva faç tenia un no sé què d'oriental era cosa fàcil de copsar. I no ho retrec sinó com a fet indubtable, perquè va merèixer una mena d'assentiment plebiscitari en un teatre de l'Havana, quan, sortint a escena caracteritzat de xinès — i que consti que la caracterització no podia ésser més simple —, la gentada que l'emplenava, només en veure'l, esclatà en una formidable ovació. Quan ell m'ho contava encara li venien les llàgrimes als ulls.

Precisament això, el seu posat poc comú, li va produir alguna molèstia, sobretot a Andalusia. La caixa d'herboritzar, de Dillenius, llargaruda, de secció amplament el·líptica, de llauna pintada de verd, però a trossos despintada i amb lluissors de llauna autèntica, acabava d'arrodonir la seva figura. Darrerament, mai no sortia cap allà sense una mena de carta d'identitat que solia fer-li el Governador Civil de Barcelona, per a mostrar a tota llei d'autoritats. Aquell salconduit li havia estalviat de dormir al ras més d'una vegada, quan als hostals el rebutjaven, o l'havia emparat si el populatxo, esfereït per la presència real o fantàstica dels *sacamantecas*, el prenia per altri.

Tot té el seu risc; i per fer-se més rural i menys estrany a la gent del país m'havia proposat de comprar-se un ase. Moltes vegades m'he penedit de no haver acceptat aquesta suggerència, que ara reconec plena de seny i de bon càlcul. Perquè ell em deia: «Un home amb un ase inspira confiança a tot arreu; un ruquet no em costarà més enllà de quinze o setze duros, i com que jo li donaré bon pinso i el faré pasturar com cal mentre collecto i preparo, quan acabarà la campanya encara el podré vendre a més preu. Em durà les premses i els queviures, l'aigua i el vi, i tots hi sortirem guanyant.»

Gros era absolutament enemic de fer-se veure. Quan, sentint els seus

planys, i amb l'esperit propici a fer-hi una mica de broma, jo li deia que seria millor que cap ase i més adequat a la seva dignitat de Recollector de calçar-se unes botes en lloc de les espadnyes i d'abillar-se amb gec i gorra de galons, mostrant un rètol que digués «Ajuntament de Barcelona: Recollector de plantes», el treia de polleguera. Per res del món no hauria sortit disfressat així, perquè ho temia com una facturació per ferrocarril o com una diligència en qualsevulla oficina estatal.

La seva catalanitat li traspua pertot. «A l'Havana», em deia, «ha via quedat parat més d'un cop quan, sense conèixer-me, i solament dient "Buenos días", em contestaven: "¡Hola, catalán!"» Però, en canvi, mai no vaig saber per quina raó profunda, parlant català, havia substituït per mots castellans diverses paraules nostres. Per exemple: no deia mai galleda, sinó *balde*; ni mitjó, sinó *calcet*; ni fusta, sinó *madera*... Un dia, però, en digué una de bona. Èrem a Sierra Nevada, l'any 1923. Havíem sortit de Jérez del Marquesado i anàvem a herboritzar al barranc de l'Alhorí. Portàvem el *tío Pepe* com a guia i un dels dos muls, i, havent de dinar a fora, havíem pensat de fer arròs. Ho dúiem tot preparat i a punt, però heus ací que, essent ja lluny del poble, algú es va recordar que ens havíem deixat la cullera per a remenar l'arròs. No és que sigui una eina massa important, potser, però com que les parts altes de la serra són talment pelades, no ens quedava ni el recurs d'improvisar-ne cap amb una rama d'arbre o d'arbust. Sortosament, segons el guia, encara érem a temps de demanar-ne una a la gent d'un *corrijo* d'estiu per la vora del qual havíem de passar. El guia ens hi dugué, i quan ell, de lluny estant i cridant fort, demanava a aquella gent si tenien una cullera per deixar-nos, i aquella gent semblava que feien l'orni, Gros, avençant quatre passes i enconcant les mans a la boca, cridà amb tota l'ànima: «Una cuchara! Aunque sea de fusta!»

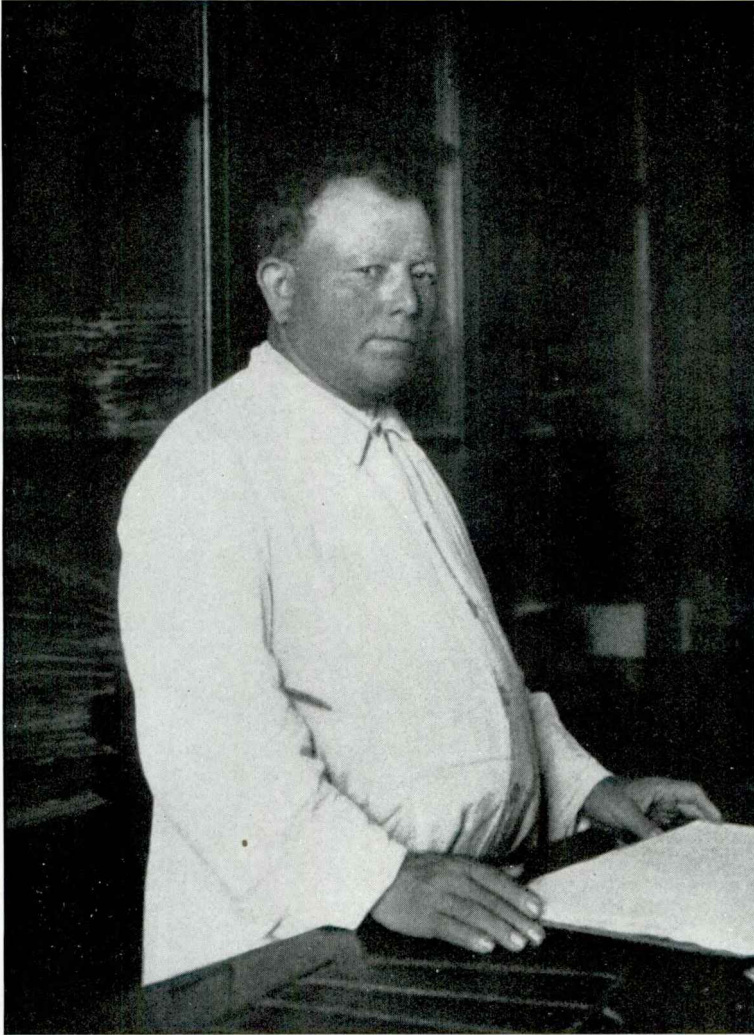
La preparació botànica de Gros li venia de lluny. No costà gaire de fer-li conèixer les estirps que ell ignorava i, sobretot, de posar al seu abast intel·lectual el concepte de gènere. Fent de vailet, de pastor o de carboner, ja havia après a conèixer gran nombre de plantes, que prenguérem com a punts de referència. I si, després, d'una centaurea en deia una «Santa Orea», o d'una *Statice* una «estasis»..., nosaltres ja ens enteníem. Les famílies costaren una mica més d'aprendre; però si d'una gramínia en dèiem «una mena de gram», la cosa també es feia entenedora. Altres famílies, de característiques ben clares, com és ara les crucíferes, ja les coneixia d'una hora lluny, encara que per a ell eren «cursíferes».

El seus coneixements precientífics eren singularment estimables pel que toca als bolets. En coneixia gran nombre d'espècies, de les quals sabia no solament el nom usual, sinó els sinònims, les condicions en què viuen, l'època de fer-se, si són bons o nocius..., i, fins i tot, la manera

de cuinar-los. Recordo amb satisfacció el bon paper que féu al Montseny quan, havent vingut a Barcelona Mr. Pearson, President de la Societat Micològica de Londres, calia collectar-li la major quantitat possible d'espècies. Les que Gros aplegà serviren de base a aquell eminent especialista per a redactar la seva *Contribució a l'estudi de la micologia catalana*, en la qual fa menció de cent vint espècies. Mr. Pearson anà a Sant Pere de Vilamajor, estudià les recol·leccions de Gros i passàrem tot el dia a la muntanya. A l'hora de dinar, Gros féu foc, deixà passar les flames, i quan el braseral començà d'esmoreir-se i estigué al punt, escalivà els rovellons i els pinetells de manera magistral. Així ensenyà a l'anglès que quan Linné qualificà de *deliciosus* aquest lactari no anava tan errat d'osques com algú de fora ha volgut suposar. Però a la pura delícia sols s'hi arriba amb una cuita ben estudiada, untant els pinetells amb oli del més fi, sucant amb oli un ramellet de bruc i passant-lo delicadament i sovint per les cartes del bolet posat a les brases cap per avall. Per torna, en acabant, encara ensenyava a Mr. Pearson com cal beure a galet amb la bóta; Gros sabia estirar el llavi inferior de manera molt seva, per tal que mai el rajolí no caigués fora de lloc, i sabia beure xerricant, les quals coses foren tan grates al nostre amic que ell també provà de fer-les, i, tot practicant-les, s'hi féu retratar.

No em cansaria mai de lloar el delit i la perícia amb què colaborà a l'èxit de les diverses exposicions de bolets organitzades per la Junta de Ciències Naturals a l'hivernacle del Parc de la Ciutadella. Ell era el collector que ens portava la quantitat més gran d'espècies i les més rares i admirables per tal de fer lluir aquelles exposicions, alguna de les quals fou visitada per tres milers de persones en un sol dia.

Gros també era un excellent narrador. Sempre en tenia alguna per contar, i sovint, en una tartana o en una diligència o en qualsevol reunió, era ell qui dirigia la conversa o bé l'únic que parlava. El seu tema predilecte era la seva pròpia història durant els anys que passà a Cuba, però podia encetar-ne moltes d'altres i desenvolupar-les de tal manera que tots se l'escoltaven sense perdre cap detall. Parlava pausadament, matisant la conversa i aixecant el to de la veu quan el tema s'ho portava o aixecant-se ell i tot, si és que seia, en arribar al punt culminant i efectista de la narració. Una vegada, al peu del Montcaro, als Ports de Tortosa, havíem acampat en una petita habitació temporal d'aquelles muntanyes. Cap al tard solia venir a fer-nos companyia un carboner bosquetà que era un feix de nervis i mai no callava contant històries de les darreres carlinades. Havent-ne referit de tota mena, a Gros li semblà que ja li tocava el torn a ell, i començà la història dient: «A Màlaga van treure els consums...», i féu una pausa tan solemne que aquell neguitós carboner, prenent la cosa com a definitiva, botà rabiós dient: «I què té a veure tot el que he ex-

ENRIC GROS I MIQUEL.

plicat amb els consums de Màlaga?» Gros, imperturbable, allargant la pausa i sense respondre, continuà: «A Màlaga van treure els consums, i heus ací que...», i prosseguí amb tota la parsimònia i perfecta congruència.

Naturalment, captant o fent de vailet o treballant a la fàbrica, a Gros no li vagava d'aprendre de lletra. Més d'una vegada m'havia referit que quan tenia vint anys fets una nena de deu li va ensenyar de llegir i d'escriure. Feia mala lletra, però com a bon narrador també redactava amb gràcia i sense dificultat de cap mena. Una extensa carta adreçada a Carlos Pau en retornar de les excursions de Màlaga, l'any 1921, en la qual refereix detall per detall totes les incidències de la campanya botànica, fou publicada a instància d'aquell amic i a guisa de pròleg, en la segona de les seves memòries sobre la flora de Granada. De cartes semblants, per bé que més curtes, escrites per Gros anant de viatge, se'n conserven moltes als arxius de l'Institut Botànic d'aquesta ciutat. Solia explicar-hi el desenvolupament i tota mena de detalls dels viatges botànics, i sovint hi posava mostres de plantes per si calia donar-li instruccions per a preparar-ne més o menys exemplars.

Una de les seves narracions em servirà per a referir-me a una etapa de la seva vida que he passat per alt i que no conec sinó per aquest escrit i per alguns altres detalls contats per ell, en bona part ja esborrats de la meva memòria. Alludeixo a la seva estada a Cuba i a la narració titulada *El hombre de los mosquitos*, publicada a la revista «Cuba y América», de l'Havana, el 1916.

El dia 20 d'agost de l'any anterior havia mort a la indicada capital l'illustre metge cubà Carlos J. Finlay, i Gros va escriure aquella memòria, d'unes quinze mil paraules, per tal d'afirmar un cop més, segons diu textualment, que les teories de Finlay eren les úniques que podien acabar amb el flagell de la febre groga mitjançant l'extermini dels mosquits transmissors. I fa la història de les seves pròpies peripècies entorn d'aquell problema, ben aclarit en arribar Gros a Cuba, però encara capaç de suscitar malfiances i controvèrsies.

Quan Gros arribà a l'Havana, el 17 de febrer de 1901, Cuba ja no era colònia espanyola, i encara estava sota el control de l'ocupació militar nord-americana. Ordres oficials manaven que els desembarcats que no tenien familiars o amics que responguessin d'ells havien de romandre al Departament d'Immigrants fins que qualsevol patró, llogant-los, els en tregués. El tercer dia d'ésser-hi, contractaren Gros i dos companys més per a fer de jardiniers a l'Hospital de les Ànimes, de l'Havana. La cosa, però, era feta amb segona intenció, perquè aquell mateix dia, essent ja a l'hospital, a ell i a un dels seus companys, els proposaren de deixar-se picar per mosquits infectats de febre groga. D'aquesta manera — li digueren els metges — si és que la inoculació és eficaç, passareu una mica

de febre, com quan us vacuneu de la verola o poca cosa més, però amb el gran avantatge que, un cop llestos, ja no podreu agafar la febre groga; farem constar que esteu immunitzats, i trobareu feina més fàcilment. El convenceren, i mitja hora més tard, el propi doctor Finlay i el doctor Guiteras, aplicant l'obertura d'un tub de vidre al braç de Gros, el mosquit de dins, ja preparat, el picà i s'inflà de sang fins a no poder més. Després tractaren d'inocular el seu company, però el mosquit féu el desmenjat i ho ajornaren fins a l'endemà. Ja tots dos amb sengles picades, un funcionari de l'hospital, cautelosament, els demanava quant els havien donat per a deixar-se picar pels mosquits. «Què voleu dir?», féu En Gros; «és que això té gens d'importància?» «Ja ho crec!», respongué aquell home. «Vosaltres sabeu el dia que entreu en aquesta habitació, però ningú no sap quan en sortireu.» Tot això no féu cap gràcia a Gros; però sabia dissimular-ho per tal de no alarmar el seu company de fadigues, un gallec, de nom Vergara, molt més pusillànim.

A mitja nit, quan es rellevaven les infermeres, n'entrà una de bellíssima, Clara Mass, nordamericana, a l'habitació on dormien el gallec i el català, acompanyada del mateix funcionari anterior, que insistí a preguntar, de part d'aquella, quant els havien donat. «Ja us he dit que res», contestà Gros. «Doncs heu estat uns babaus», digué, «perquè la comissió us hauria afluixat fins a cent pesos a cadascun, or americà, si ho haguéssiu sabut fer. Però us prego que serveu el secret». Gros ja no va cloure els ulls en tota la nit; no pels cent pesos, sinó perquè la cosa, anant així, és que tenia perill.

Passats tres dies el company de Gros presentava els primers símptomes de la febre groga; i a l'endemà els doctors Finlay, Guiteras, Ros i d'altres, amb gran aparell de bates blanques, anaren de bon matí a visitar el pobre malalt. I el doctor Guiteras cridà Gros per dir-li que no tingués por; que podia entrar a veure el company sempre que volgués i que dormiria a la mateixa habitació com cada dia.

Gros vacillava; no sabia si entrar o no a veure Vergara, el seu amic. A la fi, decidint-se, passà a dins i el veié amb una gorra de glaç al cap, amb els ulls sortint-li de les conques i, queixant-se, deia: «Me morro! Ay, mis fiyos!...» Gros es posà a plorar i es recordà que encara tenia mare i germans...

Tot el dia sovintejaren les anades i vingudes dels metges. Venien tot de cotxes i en baixaven els doctors; entraven, sortien, parlaven amb les infermeres; llegien els quadres de temperatures, els gràfics del capçal del llit... Un d'ells, en tornar al cotxe, i havent-li demanat què li semblava, digué: «Senyors, és un cas típic! Les teories de Finlay han estat confirmades un cop més. Si ens fos possible d'exterminar els mosquits això s'hauria acabat.» «Quina llàstima», afegia un altre. «Tants anys que fa que el doctor Finlay tenia la certesa d'això!» Quan Cuba

encara era una colònia, Finlay demanà tres *quintos* al General Governador de l'Havana. «Per què els voleu?», li digué el General. «Per a inocular-los de febre groga», respongué Finlay, «fent per manera que els piquin mosquits infectats». La cosa anà així, i Finlay va disposar dels tres homes. Tots tres, sotmesos a l'experiència, agafaren la febre, i un d'ells en morí. Aquest va ésser el primer triomf de Finlay. Però quan la indicada autoritat s'assabentà del fet, amenaçà Finlay d'arrencar-li la llengua si s'arribava a fer públic el resultat de l'assaig. Finlay hagué de callar; molts es burlaven de les seves teories i el tenien per un illús, mentre a Cuba la febre groga seguia fent estralls.

Al cap d'una setmana, Vergara, el gallec, es podia donar per salvat, i dotze dies després de la inoculació ja tornava a treballar a l'hort. Gros, en canvi, fos pel que fos, no va donar cap senyal de malaltia.

Aleshores, el doctor Guiteras li digué: «Què us sembla, Gros, En Vergara? Ja està llest i immunitzat. Mai més, vagi allà on vagi, no agafarà la febre groga. Què podríeu donar vós per ésser com ell?» A Gros aquelles paraules el feren pensar molt. I l'endemà es presentà al doctor Guiteras i li demanà per tornar-se a inocular. Havent vist com se'n sortia Vergara, altres funcionaris de l'hospital també tenien ganes d'immunitzar-se. Gros ho arribà a intentar tres cops més sense cap resultat positiu; als altres tampoc no els varen fer res les picades dels mosquits. Però el mes de juliol del mateix any, Gros, que ja tenia molta pràctica en aquesta especialitat, preparà un pot amb una vintena de femelles joves del mosquit *Aedes aegypti* — per altre nom *Stegomyia fasciata* — i el doctor Guiteras les donà a un malalt de febre groga per tal que, picant-li, s'infectessin. Després, Gros passà a un altre pot tots els mosquits farts de sang, i matà els altres.

Amb aquests mosquits es va tractar d'inocular el virus de la febre groga a nou persones; entre elles a Taylor, cap del Laboratori de l'Hospital, i a miss Clara Mass, l'infermera, ambdós americans. Gros també es presentà voluntari — un cop més! —, però fou rebutjat, perquè si Taylor, el cap de Laboratori, queia malalt, qui curaria dels mosquits i qui els alimentaria si Gros, el seu ajudant, també emmalaltia? Dels nou inoculats, set van agafar la febre; dos, no. En moriren tres, entre ells miss Clara Mass.

Enterrada l'infermera, la darrera de morir, el doctor Guiteras parlà a Gros: «Mireu, Gros», li digué, «tots aquests mosquits diabòlicament infectats, poseu-los a part per si algú encara els vol aprofitar; per a mi han acabat els experiments».

Amb aquells nou inoculats, diu Gros, el triomf de Finlay fou definitiu.

Els experiments de transmissió de la febre, realment, havien acabat. Havia estat descoberta i comprovada la causa del mal. I una de les glòries

de l'ocupació americana d'aquella illa fou la ràpida extinció de la febre groga. Una comissió de metges militars americans, formada per Reed, Carroll, Lazear i Agramonte, comprovà oficialment la transmissió de la malaltia mitjançant el mosquit. Finlay també havia triomfat en el terreny oficial. I tot seguit es van prendre mesures sanitàries per tal d'acabar amb els mosquits. Les larves foren perseguides a les aigües, amb petroli i amb peixets capaços de devorar-les; s'eixugaren tota mena de dipòsits d'aigües, les fonts públiques i tot, i obligaren els bars i els cafès a servir gratuïtament aigua gelada a tothom qui en demanés.

Els experiments de transmissió de la febre havien acabat, realment. Però d'experiments encara en quedava un per a fer. I calia un bon tremp per a sotmetre's a aquesta darrera prova. Ja havien estat salvades milers de vides humanes; però calia salvar també el comerç de Cuba.

«Si ací tenim algun cas de febre groga», deien a Gros, «la gent del vaixell que surti de l'Havana haurà de quedar cinc o sis dies en observació abans de desembarcar en qualsevol port d'un altre país. Però les mercaderies seran implacablement desinfectades; i com que la majoria de les que Cuba exporta són fruites, els danys de la desinfecció seran sovint irreparables. Per tant, cal demostrar que l'únic mitjà d'infecció és la picada del mosquit infectat, i que cap mena de mercaderia no cal que sigui desinfectada». «I com ho podrem demostrar?», demanà Gros al Director de l'Hospital. «Molt senzill, senyor Gros. És molt probable que demà ens arribin unes caixes amb matalassos, llençols, flassades, coixins..., tot de robes procedents dels llits on han mort malalts de febre groga. Vós, Gros, heu de cercar-me uns quants homes que hauran de dormir damunt aquestes robes, i s'estaran set dies i set nits sense sortir de l'habitació on dormin.»

«Tanta impressió van fer-me aquestes paraules del Major Ros», diu el nostre home, «que no vaig tenir esma de contestar-li». A la fi, Gros replicà: «Però és que aquestes robes no podrien dur el microbi de la febre groga?» «Res d'això, senyor Gros. No hi ha microbis de la febre groga; és un virus que solament el mosquit és capaç d'inocular amb les seves picades.»

«I t'arribarà a convèncer!», diu Gros que pensava. «Però també m'havia convençut altres vegades i mireu què va passar...»

«Vaja, vaja», féu el major Ros, «comptem amb vós!» «Mireu, major Ros, si a mi en lloc de proposar-me que em deixés picar pel mosquit m'haguéssiu dit que havia de dormir en tals condicions, no hauria accedit ni prometent-me tot l'or que val aquest hospital. Doncs, com voleu que després dels desgraciats experiments darrers ara us cerqui uns homes per a aquesta prova?» «Cal intentar-ho, senyor Gros.» «Bé! Ho intentaré. Quant els he d'oferir?» «Fins a cinc pesos diaris.»

Després de diversos intents, Gros arribà a trobar un compatriota seu,

un català, que, pel que es veu, no tenia manies. Però en calien d'altres. Aquell, però, li cercà el segon, que també es conformà amb la quantitat oferta, però amb una condició: que Gros també dormís amb ells, a la mateixa habitació i embolcallat amb les robes dels morts. «Ho consultaré al Director», digué Gros; «si ell m'ho permet, acceptat».

Naturalment, el Director de l'Hospital acceptà la proposta. Gros obrí dues caixes enormes i en va treure quatre matalassos, vuit llençols, quatre flassades i quatre coixins amb les coixineres corresponents. Tot era brut i fastigós. Gros posà un llençol a cada una de les tres cadires de l'habitació, i hi entraren tots tres. Gros es va asseure en una cadira i invità els altres dos a fer com ell, però feien com aquell qui no ho sent. Insistien a passejar-se d'una banda a l'altra de l'habitació. A la fi, Gros s'aixecà d'una revolada, es tragué de la butxaca un opuscle — *Fin de Fiesta* — i abans de començar-lo a llegir els increpà: «No vull que digueu que embarco els altres i em quedo en terra!»

A partir d'aquell moment la cosa canvià, i l'experiment, a la fi, cercant quatre homes més per a prosseguir-lo, es féu com havia estat ordenat. Tot va anar bé; ningú no va sentir ni la més lleu molèstia. En acabant, Gros va ésser felicitat: des d'ara el comerç de Cuba podrà trametre lliurement mercaderies sense cap mena d'entrebancs.

Gros continuà a l'Havana, al Laboratori de l'Hospital, on va aprendre a cercar i criar larves; de les vint i tantes espècies de mosquits dels contorns de la capital, onze les va descobrir ell. Va aprendre la tècnica microgràfica i la microfotografia, i quan el maig de 1906 retornà a la pàtria, el doctor De Buen el féu ajudant de classes pràctiques a la Universitat de Barcelona.

Aquest home extraordinari, devot apassionat de la ciència, humilíssim, treballador incansable, noble, lleial i honrat a més no poder, fou jubilat amb tots els honors per la Junta de Ciències Naturals, i es retirà a Mallorca, al poblet de Calvià, on anà a viure amb la seva dona. Allí va morir el 22 de febrer de 1949; els seus millors amics li cavaren la sepultura.

PIUS FONT I QUER

Membre de la Secció de Ciències